

●

Dominika Gniadek
Prymasowski Instytut Kultury Chrześcijańskiej w Bydgoszczy

Towarzystwo dziecka w doświadczeniu śmierci i żałoby w opinii nauczycieli religii

Accompanying a child in the experience of death and bereavement
according to religious teachers

Wprowadzenie

W niniejszym artykule przedmiotem badań jest dziecko, uczeń szkoły podstawowej, natomiast celem poznawczym, do którego dąży autorka, jest określenie, czy dzieci radzą sobie obecnie z zagadnieniem śmierci i żałoby. Celem praktycznym jest tu refleksja, w jaki sposób nauczyciel religii powinien działać, by ułatwić młodemu człowiekowi przejście tego trudnego etapu w życiu.

Kolejnym punktem działań jest zdefiniowanie problemu badawczego. Problem badawczy Janusz Sztumski definiuje jako to, co jest przedmiotem wysiłków badawczych, czyli po prostu *to, co orientuje nasze przedsięwzięcie poznawcze*¹. Poszukując więc problemu badawczego, należy w pierwszej kolejności przedmiot i cel badań w połączeniu z pytaniem o zależności między zjawiskiem a przyczyną². Biorąc pod uwagę wszelkie definicje i kryteria, zdefiniowano w niniejszym artykule podstawowy problem badawczy, który brzmi: jak dzieci radzą sobie z przeżywaniem śmierci i żałoby.

Istotne jest też określenie następujących problemów szczegółowych, które podzielono na trzy grupy dotyczące:

- 1) dialogu między nauczycielem i uczniem:
 - czy dziecko źle reaguje na utratę bliskiej osoby?
 - czy nauczyciel religii korzysta z różnych form wsparcia dziecka przeżywającego śmierć i żałobę?

¹ J. Sztumski, *Wstęp do metod i technik badań społecznych*, Katowice 1979, s. 7.

² T. Pilch, *Organizacja procesu badawczego w pedagogicznych badaniach środowiskowych*, w: *Metodologia pedagogiki społecznej*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1974, s. 100.

2) działań nauczyciela religii:
– czy nauczyciel religii towarzyszy dziecku po utracie bliskiej osoby?
– czy podczas lekcji religii dzieci są zainteresowane tematyką śmierci i żałoby?

3) dialogu nauczyciela i rodzica:
– czy nauczyciel religii i rodzice współpracują podczas przeżywania przez dziecko śmierci i żałoby?

– czy wiara rodzica pomaga dziecku w przeżywaniu śmierci i żałoby?
Metodą zastosowaną w artykule jest metoda empiryczna, pozwalająca zebrać dane wprost z badanego środowiska. Dane te uzyskano dzięki przeprowadzeniu ankiety na grupie 120 nauczycieli religii z diecezji bydgoskiej, po wcześniejszym pilotażu.

Główną hipotezą niniejszego artykułu jest zdanie, że dzieci współcześnie nie radzą sobie z przeżywaniem śmierci i żałoby. Zgodnie z tą tezą możliwe jest wyróżnienie hipotez szczegółowych:

- Dziecko źle reaguje na utratę bliskiej osoby.
- Nauczyciel religii korzysta z różnych form wsparcia dziecka przeżywającego śmierć i żałobę.
- Nauczyciel religii towarzyszy dziecku po utracie bliskiej osoby.
- Dzieci są zainteresowane tematyką śmierci i żałoby podczas lekcji religii.
- Nauczyciel religii i rodzice współpracują podczas przeżywania przez dziecko śmierci i żałoby.
- Wiara rodzica pomaga dziecku w przeżywaniu śmierci i żałoby.

Narzędzia badawcze i organizacja badań

Do zrealizowania techniki badawczej służą narzędzia badawcze, czyli praktyczne czynności umożliwiające zdobycie sprawdzalnych informacji, opinii i faktów. Zdaniem Aleksandra Kamińskiego są to *sposoby zbierania materiału, oparte na starannie opracowanych dyrektywach, weryfikowanych w badaniach różnych nauk społecznych i dzięki temu posiadających walor użyteczności międzydyscyplinarnej*³. Kwestionariusz ankiety, czyli *lista pytań służących do zbierania informacji w procesie wzajemnego komunikowania się*, jest narzędziem użytym w niniejszym opracowaniu⁴. Prawidłowe przygotowanie pytań jest bardzo istotne, ponieważ służą do weryfikacji wcześniej postawionej tezy. W zastosowanym w artykule kwestionariuszu

³ A. Kamiński, *Metoda, technika, procedura badawcza w pedagogice empirycznej*, w: *Metodologia pedagogiki społecznej*, s. 54.

⁴ L. Sołoma, *Metody i techniki badań socjologicznych*, Olsztyn 2002, s. 150.

podzielono je na te znajdujące się w metryce, związane z faktami, oraz te dotyczące indywidualnych doświadczeń ankietowanego⁵.

Kwestionariusz ankiety zawiera imię i nazwisko autorki, nazwę uczelni, tytuł: Katechetyczno-pedagogiczne aspekty towarzyszenia dziecku w przeżywaniu śmierci i żałoby, instrukcję, metryczkę oraz 19 pytań otwartych i zamkniętych. Metryczka obejmuje pytanie o płeć i staż pracy nauczyciela.

Instrukcja w kwestionariuszu składa się z prośby o sumienne wypełnienie ankiety, informacji o anonimowym jej charakterze oraz przeznaczeniu jej do celów naukowych, a także podziękowanie za udział w ankiecie. Pytania zostały podzielone na trzy grupy dotyczące następujących zagadnień:

I. Dialog nauczyciel–uczeń

II. Katechetyczny wymiar pomocy dziecku doświadczonemu śmiercią i żałobą

III. Dialog nauczyciel–rodzic

Pierwsza grupa pytań zawiera zagadnienia dotyczące interakcji pomiędzy nauczycielem katechetą a uczniem, który przeżył śmierć i przeżywa żałobę. Można znaleźć tu odpowiedzi na pytania: Kogo dotyczyła śmierć? Jaki był stan dziecka po utracie bliskiej osoby? Jakie problemy i pytania trapiły dziecko w tej sytuacji? W jaki sposób katecheta pomógł dziecku w czasie przeżywania żałoby?

Kolejna grupa pytań dotyczyła katechetycznego wymiaru pomocy dziecku w sytuacji utraty bliskiego i żałoby. Pytano tu, czy na lekcji religii podejmowana jest tego typu problematyka? Czy częstotliwość występowania tej tematyki w programie nauczania jest wystarczająca? Czy treści związane z tym tematem są wystarczające w podręcznikach do katechezy? Jakie metody i pomoce stosuje katecheta podczas zajęć o tej tematyce? Czy uczniów interesują takie tematy? Czy znana jest im tematyka prawd ostatecznych?

Trzecia i ostatnia grupa pytań związana jest z relacją nauczyciela i rodzica ucznia będącego w żałobie. Zastanawiano się tu, czy wiara rodziców ma znaczenie w towarzyszeniu dziecku po stracie bliskiego? Czy rodzic w tej sytuacji szukał pomocy u katechety? Jakiego specjalistę poleciłby katecheta rodzicowi, by wsparł dziecko w tym trudnym czasie? Czy rodzice zwracali się do katechety z pytaniami związanymi ze śmiercią i żałobą? Czy rodzice wyrażali sugestie dotyczące pracy nauczyciela w tematyce śmierci i żałoby?

Przed wykonaniem badań przeprowadzono pilotaż. Kwestionariusz ankiety wypełniło 20 nauczycieli pracujących w różnych szkołach. W wyniku

⁵ Zob. Ch. Frankfort-Nachmias, D. Nachmias, *Metody badawcze w naukach społecznych*, tłum. E. Hornowska, Poznań 2001, s. 269.

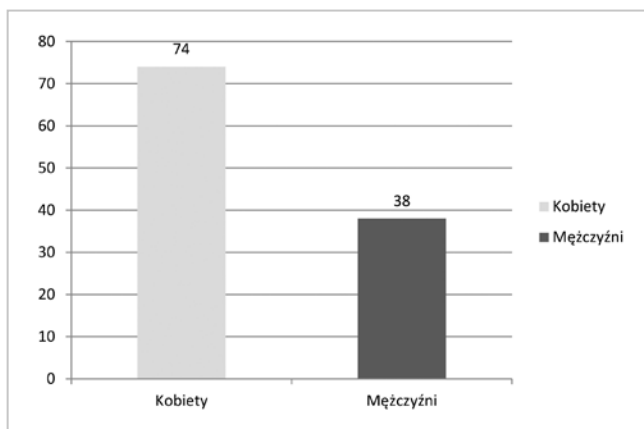
pilotażu wskazano na sformułowania zawarte w ankiecie, kolejność pytań i nowe aspekty, o które warto byłoby zapytać ankietowanych.

Właściwe badania przeprowadzono podczas spotkania metodycznego w diecezji bydgoskiej, zorganizowanego przez Wydział Katechetyczny i Szkół Katolickich Kurii Diecezjalnej. Odbyły się one w marcu 2020 r.

Charakterystyka środowiska badawczego

Badania przeprowadzone na potrzeby niniejszego artykułu objęły 112 nauczycieli katechetów z diecezji bydgoskiej. W arkuszu ankiety najpierw zadano pytanie w metryczce – o płeć oraz o staż pracy ankietowanego na stanowisku nauczyciela.

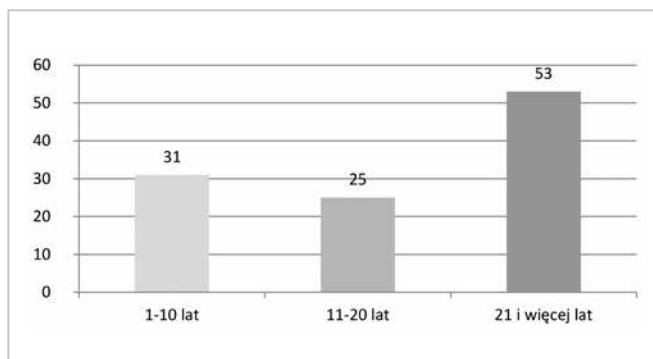
Jak ukazuje Wykres nr 1, kobiety wśród ankietowanych widnieją jako liczniejsza grupa.

Wykres nr 1. Podział ankietowanych nauczycieli ze względu na płeć

W kolejnym punkcie pytano o staż pracy nauczycieli katechetów. Podano trzy przedziały czasowe: 1–10 lat, 11–20 lat oraz 21 i więcej lat pracy.

Wyniki obrazuje Wykres nr 2:

Wykres nr 2. Staż pracy ankietowanych nauczycieli

Jak można zauważyć, najliczniejszą grupą pośród respondentów są nauczyciele o stażu pracy powyżej 21 lat. Pozostałe dwie grupy nauczycieli o stażu 1–10 oraz 11–20 lat pozostają na zbliżonym do siebie poziomie.

Dziecko-uczeń wobec śmierci

Wiek wczesnoszkolny to niezwykle istotny okres w życiu ucznia. *Rozwój umysłowy dzieci obejmuje poziom myślenia, mowy, pamięci, wyobraźni oraz uwagi dowolnej, która gwarantuje możliwość dłuższej koncentracji na przedmiotach i zjawiskach, umiejętność ich porównywania, analizowania i syntetyzowania, prawidłowego ujmowania stosunków przestrzennych, a także operowania znakami i symbolami. (...) W wieku wczesnoszkolnym rozszerza się krąg przedmiotów, zjawisk, zdarzeń i spraw, które wywołują u dzieci różne reakcje emocjonalne. W rozwoju uczuciowym pojawiają się złożone przeżycia emocjonalne. Zmienia się również istotny charakter emocjonalnych doznań (...). Reakcje emocjonalne, choć hamowane, bywają jeszcze bardzo wyraźne dla otoczenia⁶.*

W tym okresie życia dziecka religijność opiera się głównie na autorytecie rodziców, dziadków czy katechetów: *Uczeń utożsamia księdza, siostrę zakonną i katechetę ze wspólnotą. Zachowania religijne są raczej zewnętrzne, opierają się na rytualizmie, natomiast prawdy wiary dopiero mają się uwewnętrznić (...). Zaufanie oraz poczucie bezpieczeństwa panujące w relacjach międzyludzkich odgrywają dużą rolę w formowaniu jego postaw religijnych⁷.*

⁶ Konferencja Episkopatu Polski, *Podstawa programowa katechezy Kościoła w Polsce*, Częstochowa 2018, s. 30.

⁷ Tamże, s. 30–31.

Uczniowie klas V–VIII przeżywają również intensywny czas rozwoju zarówno fizycznego, jak i psychicznego. U młodego człowieka wzrasta zdolność automotywacji, zaczyna on polegać na sobie, ale także rozwija się w nim odpowiedzialność. Podejmuje on decyzję w oparciu o swoje sumienie, które jest jeszcze w trakcie formowania. Osoby między 11. a 15. rokiem życia charakteryzują często zachowania egoistyczne, ale są one zdolne już do odczuwania współczucia czy lojalności. Szczególna uwaga skupia się na tym, by uzyskać akceptację grupy. Zaobserwować można też u nich zdolność logicznego myślenia, tworzenia wniosków, dostrzegania zależności przyczynowo-skutkowej, dotyczącej przeszłości, przyszłości i teraźniejszości. Typowe dla tego wieku jest także rozchwianie emocjonalne powodujące płynne przechodzenie między różnorodnymi nastrojami. Młody człowiek zadaje sobie wówczas wiele pytań egzystencjalnych. Kształtuje się tu religijność, która ma wpływ na całe życie dziecka⁸.

Mając powyższy obraz dziecka w wieku szkolnym, można przejść do analizy wyników ankiety przeprowadzonej na potrzeby niniejszej pracy wśród nauczycieli religii.

Pytania w arkuszu ankiety ujęto na podstawie problemów badawczych. Podzielono je na trzy grupy dotyczące:

- relacji między nauczycielem a uczniem w kwestii towarzyszenia mu po stracie bliskiej osoby i w żałobie
- katechetycznego aspektu pomocy dziecku
- relacji między nauczycielem katechetą a rodzicami dzieci dotkniętymi tym problemem.

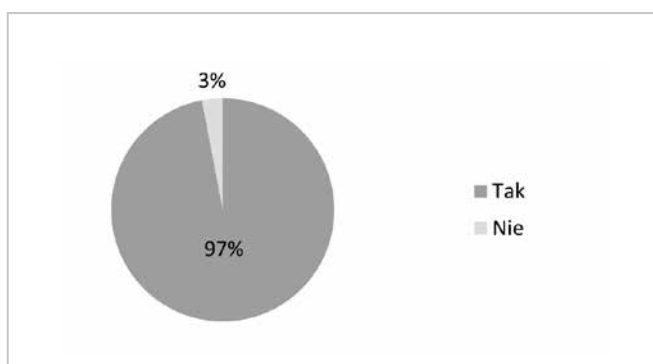
Tabela nr 1: Pierwsza grupa problemów badawczych dotycząca relacji między nauczycielem a uczniem w kwestii towarzyszenia mu po stracie bliskiej osoby i w żałobie

	Problemy badawcze	Nr pytania w ankiecie	Hipoteza
1.	Czy dziecko źle reaguje na utratę bliskiej osoby?	1, 2, 3, 4, 6	Dziecko źle reaguje na utratę bliskiej osoby.
2.	Czy nauczyciel religii korzysta z wielu form wsparcia dziecka po utracie bliskiej osoby?	5	Nauczyciel religii korzysta z wielu form wsparcia dziecka po utracie bliskiej osoby.

⁸ Tamże, s. 55–56.

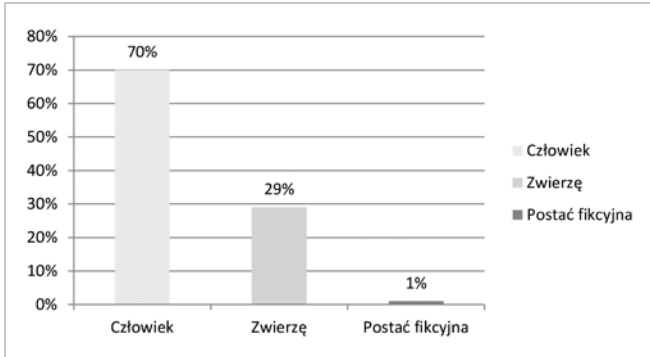
Tabela nr 1 obrazuje pierwszą grupę problemów badawczych związanych z relacją między nauczycielem a uczniem po stracie bliskiego. Aby podjąć pierwszy problem badawczy w relacji między nauczycielem a uczniem, brzmiący: Czy dziecko źle reaguje na utratę bliskiej osoby? – postawiono w ankiecie pytania nr 1, 2, 3, 4, 6.

W celu zbadania, czy w ogóle sytuacja utraty bliskiej osoby przez ucznia jest obserwowana w pracy nauczyciela, zadano w arkuszu ankiety pytanie nr 1: „Czy spotkał się Pan/Pani w pracy zawodowej z sytuacją, kiedy dziecko przeżywało śmierć i żałobę?”. Odpowiedzi na to pytanie ukazuje Wykres nr 3. Potwierdza on fakt, iż zjawisko śmierci i żałoby jest częste w środowisku dzieci i młodzieży. Zaledwie 3 proc. ankietowanych nie spotkało się z tym problemem w pracy zawodowej. Potwierdza to zasadność podjęcia tej tematyki w pracach badawczych. Odpowiedzi nauczycieli na to pytanie w ankiecie ukazują, że nauczyciel katecheta rozpoczynający swą ścieżkę zawodową może spodziewać się sytuacji, gdzie uczeń będzie borykał się ze śmiercią bliskiego i żałobą. Sugeruje to potrzebę szkoleń i podejmowania tej tematyki na etapie studiów wyższych.

Wykres nr 3: Procentowy udział odpowiedzi nauczycieli na pytanie, czy spotkał w pracy zawodowej ucznia dotkniętego śmiercią i żałobą

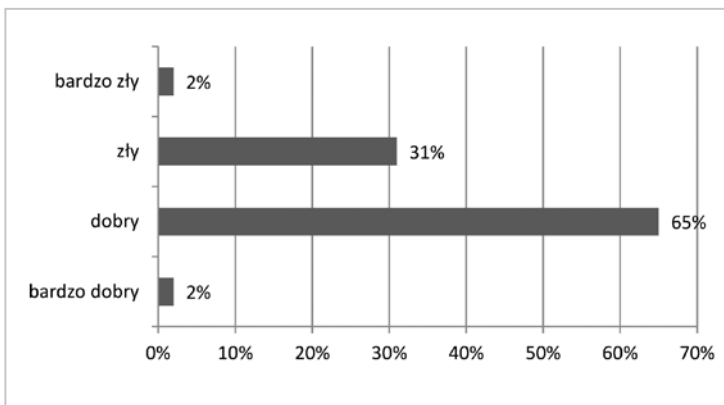
Pytanie nr 2 w arkuszu ankiety ujawnia, kogo dotyczyła śmierć dotycząca dziecko podczas pracy zawodowej nauczyciela katechety: człowieka, zwierzęcia czy też postaci fikcyjnej? Wyniki pokazuje Wykres nr 4:

Wykres nr 4: Procentowy udział odpowiedzi, kogo dotyczyła śmierć w doświadczeniu uczniów, według relacji nauczycieli religii

Według relacji nauczycieli w przeważającej większości przypadków uczeń spotkał się ze śmiercią człowieka, prawie 30 proc. to sytuacja dotycząca odejścia zwierzęcia, a tylko raz wskazano na postać fikcyjną. Jest to wskazówka dla nauczycieli katechezy, by uwzględniali tematykę śmierci nie tylko wobec śmierci człowieka, ale i zwierzęcia, które w tym okresie szkolnym jest niezwykle ważnym towarzyszem i przyjacielem dziecka.

Pytanie nr 3 w arkuszu ankiety jest niezwykle istotne dla niniejszego opracowania i brzmi następująco: „Jak określiliby Pan/Pani stan dziecka po utracie bliskiej osoby?”. Spośród czterech możliwych odpowiedzi ankietowani wskazywali najczęściej, iż stan dziecka był dobry. Wyniki umieszczono na Wykresie nr 5.

Wykres nr 5: Stan dziecka po stracie bliskiego według nauczycieli religii

Powyższe wyniki skonfrontowano z pierwszą hipotezą szczegółową: dziecko źle reaguje na utratę bliskiej osoby. Wniosek z tej analizy nie potwierdza tej hipotezy, ponieważ w 65 proc. przypadków nauczyciele podali, że stan dziecka był dobry. **Praca badawcza ukazała więc, iż w większości przypadków dziecko dobrze reaguje na utratę bliskiej osoby.** Jednakże nie jest to powód do zbagatelizowania problemu. 30 proc. ankietowanych określiło stan dziecka jako zły, co domaga się reakcji ze strony osób towarzyszących dziecku, a więc ze strony nauczyciela katechety również. Skrajne określenia, tj. *bardzo zły* i *bardzo dobry*, występowały w mniejszości, kształtując się na poziomie 2 proc.

Z podanych danych wynika, że zdecydowanie na dziecko wpływa sytuacja utraty bliskiej osoby lub zwierzęcia. Kwestia pytań i problemów trapiących dziecko poruszona została w pytaniu nr 4 ankiety. Pytania dzieci do katechety zawiera Tabela nr 2.

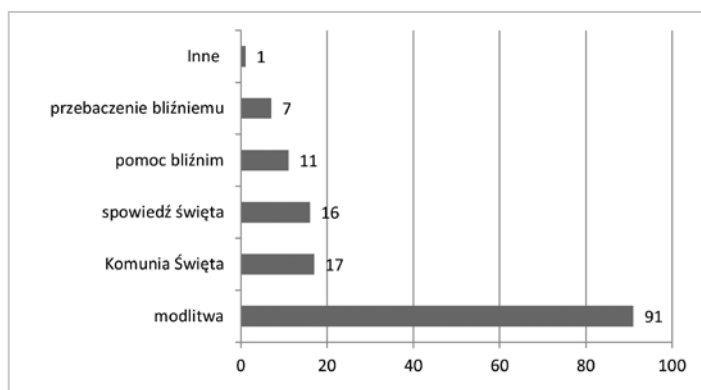
Tabela nr 2: Pytania uczniów doświadczonych śmiercią i żałobą do nauczyciela religii

Pytanie	Liczba
Dlaczego Pan Bóg zabrał zmarłego/pozwolił na to?	32
Czy zmarły będzie w niebie?	10
Gdzie jest zmarła osoba?	9
Czy jeszcze się zobaczymy ze zmarłym?	6
Czy zmarły mnie widzi?	6
Czy moje zwierzątko poszło do nieba? Co dzieje się z moim zwierzątkiem po śmierci?	5
Co dzieje się teraz ze zmarłym?	4
Nie było pytań/zamknięte dziecko	2
Jak dalej żyć bez zmarłego?	2
Gdzie był wówczas Pan Bóg?	2
Czy to jest kara?	1
Czy zmarły jest szczęśliwy?	1
Co to jest wieczność?	1
Jak zmarły mógł nas opuścić?	1
Czy to jest sprawiedliwe?	1
Jak pomóc umarłym?	1
Czy istnieje życie po śmierci?	1
Jak pomóc bliskim w żałobie?	1
Jak pogodzić smutek i nadzieję?	1
Czy poznam zmarłego w niebie?	1

Co będzie dalej?	1
Dlaczego nie mogłam pomóc zmarłemu?	1
Dlaczego zmarły tak szybko odszedł?	1
Czy zmarły zrobił coś złego?	1
Jak jest w niebie i piekle?	1
Co to jest czyściec?	1
Jak przetrwać bez zmarłego?	1
Czy wszyscy ludzie idą do nieba?	1

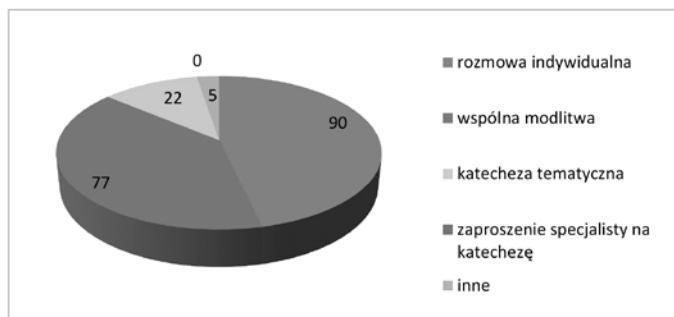
Analizując odpowiedzi, których udzielili ankietowani nauczyciele, uwiadacznia się najczęściej zadawane pytanie o przyczynę śmierci bliskiego: Dlaczego Pan Bóg zabrał zmarłego? Dlaczego pozwolił na jego śmierć? W obliczu takiej kwestii nauczyciel niewątpliwie nie jest w stanie udzielić odpowiedzi, jednak jest to moment, w którym należy wzbudzić w dziecku zaufanie wobec Bożego planu. Kolejnym dość częstym pytaniem było: Czy zmarły trafi do nieba?, a także: Gdzie jest teraz zmarła osoba? Moment ten może stać się idealny do poruszenia na katechezie zagadnienia prawd ostatecznych człowieka. Podobnie jak w kolejnym pytaniu: Czy się jeszcze zobaczymy ze zmarłym?, a także: Czy zmarły mnie widzi? Interesującą kwestią dla dzieci jest też los ich zwierząt po śmierci, a także co dzieje się teraz ze zmarłym.

Pytanie nr 6 ankiety dotyczyło elementów religijności, które ujawniły się w dziecku podczas przeżywania śmierci i żałoby. Jak widać na Wykresie nr 6, najczęściej była to modlitwa, w mniejszym stopniu były to w dalszej kolejności: Komunia Święta, spowiedź święta, pomoc bliźnim, przebaczenie bliźniemu i inne.

Wykres nr 6: Elementy religijności ujawnione w dziecku podczas przeżywania śmierci i żałoby według nauczycieli religii

W celu podjęcia drugiego problemu badawczego: *Czy nauczyciel religii korzysta z różnych form wsparcia dziecka przeżywającego śmierć i żałobę?* postawiono w ankiecie pytanie nr 5. Dotyczyło one sposobów, jakimi nauczyciel religii udziela pomocy dziecku po utracie bliskiego.

Wykres nr 7: Formy okazania wsparcia przez nauczyciela religii dziecku przeżywającemu śmierć i żałobę

Zgodnie z ankietą żaden nauczyciel nie zaprosił specjalisty na lekcję, pięcioro zaproponowało inne metody pomocy:

- spacer na cmentarz
- obecność na pogrzebie (taka odpowiedź pojawiła się dwukrotnie)
- towarzyszenie
- zapewnienie o modlitwie.

Dwudziestu dwóch nauczycieli zdecydowało się w takiej sytuacji przygotować i przeprowadzić katechezę tematyczną. Najczęściej katecheci proponowali jednak wspólną modlitwę (aż 77 razy), a najczęściej korzystali z rozmowy indywidualnej (90 razy). **Wyniki te potwierdzają hipotezę mówiącą, iż nauczyciel religii korzysta z różnych form wsparcia dziecka przeżywającego śmierć i żałobę.**

Dydaktyczne doświadczenie i praktyki nauczycieli religii

Każdy katecheta powinien mieć świadomość wyjątkowości swojej roli, którą pełni w Kościele. Jego zadaniem jest ukierunkowanie uczniów na właściwe decyzje życiowe⁹. Zarówno funkcja, jak i rola nauczyciela polega nie tylko na

⁹ M. Gogolik, „Nauczycielu dobry...”. *Paradygmat nauczyciela religii w świetle rozmowy Jezusa z bogatym młodzieńcem*, Poznań 2012, s. 58.

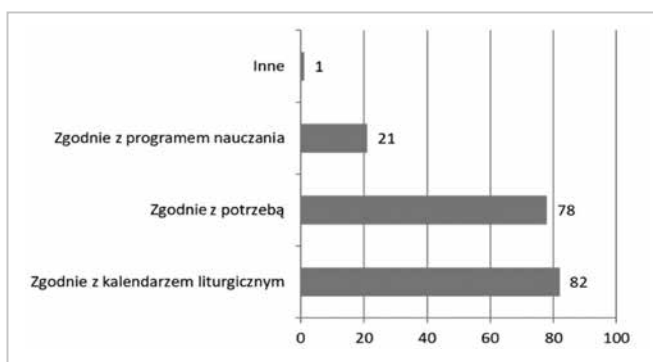
przekazywaniu wiedzy, ale także na kształtowaniu osobowości uczniów oraz ich właściwym wychowaniu¹⁰. Dyrektorium ogólne o katechizacji wskazuje na katechetę jako na bezpośredniego mediatora umożliwiającego komunikację między Bogiem, człowiekiem a wspólnotą. Stąd głęboka potrzeba zaangażowania, by uczeń mógł odpowiedzieć na zaproszenie od Boga¹¹.

Kolejna grupa problemów badawczych odnosi się właśnie do katechetycznego wymiaru pomocy dziecku doświadczonemu śmiercią i żałobą. Aby podjąć pierwszy problem badawczy z tej grupy: *Czy nauczyciel religii towarzyszy dziecku po utracie bliskiej osoby?*, postawiono w ankiecie pytania nr 7, 8, 11, 12, 13 i 14. Obrazuje to Tabela nr 3.

Tabela nr 3: Druga grupa problemów badawczych, dotycząca katechetycznego aspektu pomocy dziecku

	Problemy badawcze	Nr pytania w ankiecie	Hipoteza
1.	Czy nauczyciel religii towarzyszy dziecku po utracie bliskiej osoby?	7, 8, 11, 12, 13, 14	Nauczyciel religii towarzyszy dziecku po utracie bliskiej osoby
2.	Czy podczas lekcji religii dzieci są zainteresowane tematyką śmierci i żałoby?	9, 10	Dzieci są zainteresowane tematyką śmierci i żałoby podczas lekcji religii

Pytanie nr 7 brzmiało: „Jak często podejmuje Pan/Pani temat śmierci na katechezie?”.

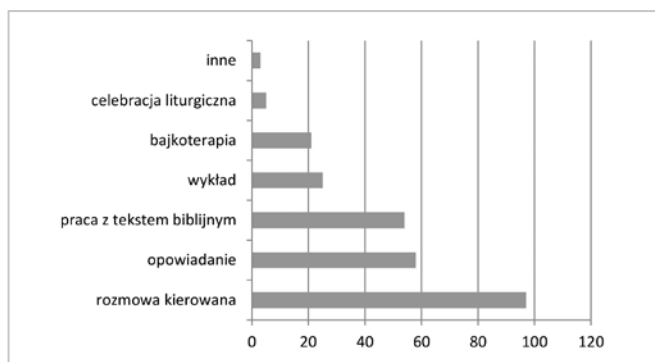
Wykres nr 8: Częstotliwość podejmowania tematu śmierci i żałoby na katechezie przez nauczycieli religii

¹⁰ X. Léon-Dufour, *Słownik Nowego Testamentu*, tłum. K. Romaniuk, Poznań 1979, s. 418.

¹¹ Kongregacja ds. Duchowieństwa, *Dyrektorium Ogólne o katechizacji*, 1997, nr 156.

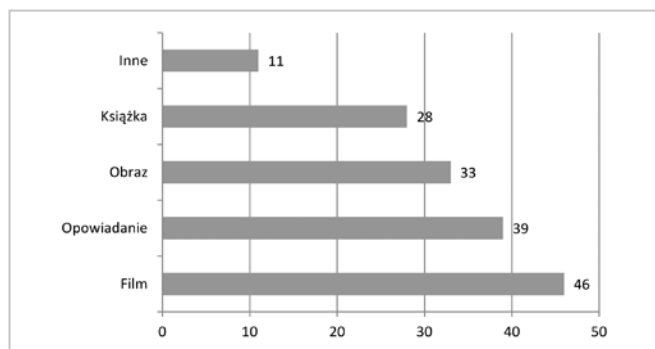
Jak widać na Wykresie nr 8, większość nauczycieli temat śmierci podejmuje zgodnie z kalendarzem liturgicznym oraz zgodnie z potrzebą, 21 nauczycieli wskazało, że według programu nauczania, a jeden katecheta podał w rubryce *inne*, że po katastrofie.

W pytaniu nr 8 próbowano określić, jakie metody pracy stosuje nauczyciel podczas katechezy o tematyce śmierci i żałoby. Wyniki przedstawiono na Wykresie nr 9. Najczęściej wykorzystywaną metodą była rozmowa kierowana, opowiadanie i praca z tekstem biblijnym. Poza tym w mniejszym stopniu wykorzystywano wykład, bajkoterapię, celebrację liturgiczną. W innych propozycjach podano dwukrotnie metodę multimedialną oraz film.

Wykres nr 9: Metody pracy stosowane przez katechetów podczas katechezy o śmierci i żałobie

Pytanie nr 11 skupiło się na pomocach katechetycznych, z jakich korzystają nauczyciele podczas katechezy o śmierci i żałobie. Zobrazowano to na Wykresie nr 10:

Wykres nr 10: Pomoce katechetyczne stosowane w katechezie o śmierci i żałobie przez nauczycieli religii

Analizując wykres, można stwierdzić, że najczęściej nauczyciel korzystał z pomocy takich jak film i opowiadanie. Następnie w dalszej kolejności wymieniono w ankiecie obraz i książkę oraz w kategorii *inne* podano następujące przykłady:

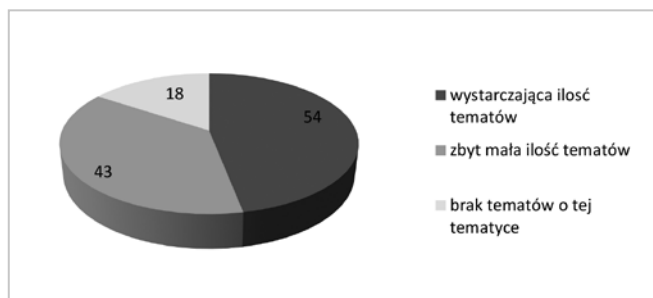
- zabawa „jedzie pociąg do nieba”
- historia śmierci i zmartwychwstania Jezusa
- prezentacje z Internetu
- przywołanie wspomnień
- rozmowa i rozpisanie wszystkiego na tablicy
- wywiad TV Jacka Żakowskiego z ks. Józefem Tischnerem *O śmierci*
- kierowanie się doświadczeniem własnym.

Podanymi przykładami filmu były: *Niebo istnieje naprawdę*, *Niech będzie teraz*, *3 MC*, *Bóg nie umarł*, *Zmartwychwstały*, *Moje spotkanie z Bogiem*, *Trzyminutowa katecheza*, *Oskar i Pani Róża*, *Święty Mikołaj*, *Cuda Jezusa*, *Ojciec Pio*, *Jan Paweł II*, *M.M. Kolbe*, *Największy z cudów*, *Podążaj w stronę światła*, *Czy naprawdę wierzysz*, *Jestem Gabriel*, *Śmierć Jana Pawła II*, *Podaj dalej*, *Chata*, *Milczenie*, *Gotowi na śmierć*.

Wśród najpopularniejszych odpowiedzi znajdowały się następujące opowiadania: o Łazarzu Bruno Ferrero, *Historie* i *Inne historie* ks. Twardowskiego, *Powiatki filozoficzne*.

Jeśli chodzi o obrazy, to respondenci wymienili: ikonę Trójcy Świętej; całun turyński, obraz nieba, piekła, czyśćca; freski Kaplicy Sykstyńskiej, wskrzeszenie Łazarza, córki Jaira, obraz Zmartwychwstania, sądu ostatecznego, obraz Jezusa na tle nieba z otwartymi ramionami. Oczywiście najczęściej wymienianą książką było *Pismo Święte*, poza tym: *Życie po życiu*, *Dzienniczek siostry Faustyny*, *Katechizm Kościoła Katolickiego*, podręcznik i karty pracy ucznia, *Jak żyć* ks. Tischnera, biografie św. Jana Pawła II, św. Ojca Pio, św. Faustyny.

Kolejne, 12. pytanie odnosiło się do oceny częstotliwości katechez o tematyce śmierci i żałoby proponowanych w podręcznikach do religii według katechetów.

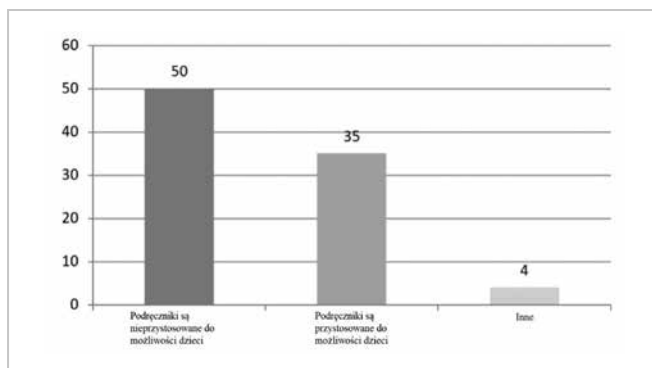
Wykres nr 11: Częstotliwość katechez o tematyce śmierci i żałoby w podręcznikach do religii w opinii katechetów

Większość nauczycieli podała w arkuszu ankiety, iż liczba tematów związanych ze śmiercią i żałobą jest wystarczająca. Pojawiły się jednakże głosy sugerujące brak takiej tematyki oraz zbyt małą liczbę tematów w podręcznikach do religii.

Ankietowanych zapytano także w pytaniu nr 13, jak oceniają jakość proponowanych treści katechetycznych w podręcznikach do religii. Katecheci w liczbie 50 osób zadeklarowali, że podręczniki są przystosowane do możliwości dzieci, a 35 osób uważało wprost przeciwnie. Dane te ukazano na Wykresie nr 12.

W uwagach dopisano cztery sugestie:

- podręczniki nie zawsze spełniają oczekiwania
- brakuje zdjęć
- stopień przystosowania zależy od grupy
- postacie są tylko animowane
- nie mam zdania.

Wykres nr 12: Ocena jakości treści podręczników do religii według nauczycieli religii

W kolejnym, 14. pytaniu poproszono ankietowanych o podanie propozycji pracy z dzieckiem doświadczonym śmiercią i żałobą poza katechezą. Podane propozycje obrazuje Tabela nr 4. Najczęściej ankietowani podawali rozmowę indywidualną oraz skierowanie do specjalisty. Ponadto proponowano modlitwę wspólną, zajęcia dodatkowe, filmy, opowiadania, przytulenie, pocieszenie, spotkanie indywidualne oraz spotkanie z kapłanem.

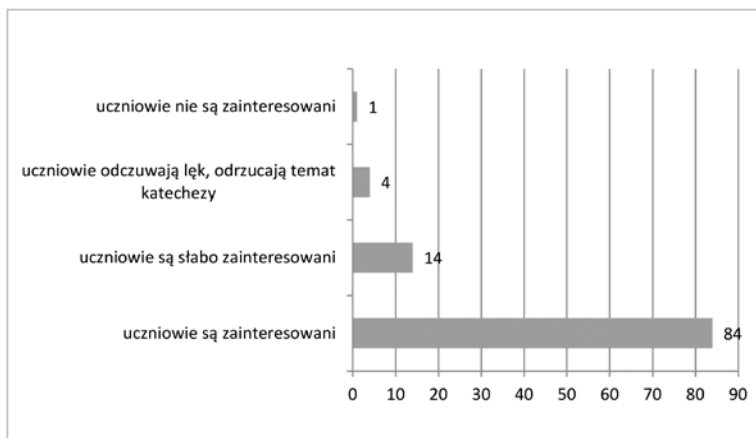
Tabela nr 4: Propozycje katechety dotyczące pracy z dzieckiem przeżywającym śmierć i żałobę

Propozycja pracy z dzieckiem w żałobie poza katechezą	
rozmowa indywidualna	16
skierowanie do specjalisty	12
modlitwa wspólnotowa	5
zapropozowanie zajęć dodatkowych	4
nie mam pomysłu	3
filmy, opowiadania	3
przytulenie, pocieszenie	3
spotkanie indywidualne	2
spotkanie z kapłanem	2
rozmowa z rodzicem	1
nie widzę takiej możliwości	1
stały kontakt z rodzicem	1
obserwowanie i wspieranie ucznia	1
okazywanie mu zainteresowania, życzliwości, zrozumienia	1
modlitwa w intencji dziecka	1
odwiedziny dzieci	1
zachęta do częstszej modlitwy i zawierzenia Panu Bogu	1
nie ma takiego doświadczenia	1
objęcie dziecka i jego rodziny pomocą materialną	1
odgrywanie roli, wcielanie się w postać	1
zaangażowanie dziecka w zajęcia pozalekcyjne	1
nie ma konkretnej propozycji, bo każdy jest inny	1
zależy to od wielu okoliczności	1
obserwacja	1
wspólna adoracja w Kościele	1

Dzięki analizie odpowiedzi na pytania z ankiety dotyczące problemu: „Czy nauczyciel religii towarzyszy dziecku po utracie bliskiego?” ukazał się obraz nauczycieli, którzy korzystają z różnych form wsparcia dziecka przeżywającego śmierć i żałobę. Jak podają katecheci, częstotliwość podejmowania przez nich tematu śmierci i żałoby na katechezie jest zgodna z kalendarzem liturgicznym oraz zgodna z pojawiającą się potrzebą. Katecheci stosują również różnorakie pomoce katechetyczne w katechezie o śmierci i żałobie oraz potwierdzają też wystarczającą częstotliwość pojawiania się tej tematyki w podręcznikach do religii. Tak więc postawiona hipoteza potwierdziła się: **nauczyciel religii towarzyszy dziecku podczas przeżywania śmierci i żałoby.**

Kolejnym problemem badawczym w tej grupie problemów dotyczących katechetycznego wymiaru pomocy dziecku podczas przeżywania śmierci i żałoby jest pytanie: *Czy na lekcji religii dzieci są zainteresowane tematyką śmierci i żałoby?* Odpowiedź będzie możliwa po analizie pytania 9 i 10 z arkusza ankiety.

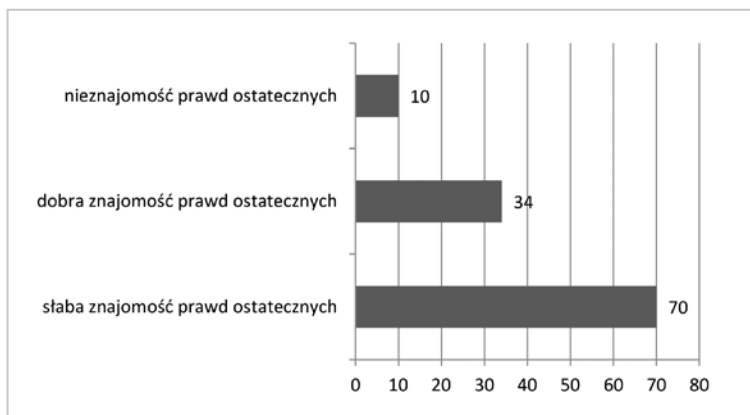
Pytanie 9 brzmi: „Jak określiłby Pan/określiłaby Pani poziom zainteresowania uczniów tematyką śmierci i żałoby?”. Wyniki przedstawiono na Wykresie nr 13.

Wykres nr 13: Poziom zainteresowania uczniów tematyką śmierci i żałoby według nauczycieli religii

Jak ukazuje wykres, zdecydowana większość uczniów jest zainteresowana tematyką śmierci i żałoby na katechezie. Jedynie 14 głosów podało, że uczniowie są słabo zainteresowani, cztery osoby potwierdziły lęk i odrzucenie tej tematyki przez uczniów, a jeden nauczyciel podał, iż uczniowie nie są zainteresowani taką tematyką.

Kolejne pytanie, nr 10 dotyczy oceny uczniów w kwestii znajomości prawd ostatecznych.

Wykres nr 14: Znajomość prawd ostatecznych u dzieci w opinii katechetów

Katecheci w przeważającej większości odpowiedzieli, iż znajomość prawd ostatecznych u uczniów jest na słabym poziomie. Zaledwie 34 nauczycieli potwierdziło dobrą znajomość prawd ostatecznych u uczniów, a 10 podało, iż uczniowie ich nie znają. Ukazuje to wielką potrzebę poruszania tej tematyki podczas lekcji religii, ze szczególnym naciskiem na ostateczne rzeczy dotyczące człowieka: śmierć, sąd Boży, niebo, piekło.

Podsumowując, potwierdziła się hipoteza, iż **dzieci są zainteresowane tematyką śmierci i żaloby na lekcji religii**, co może wynikać z ich niewiedzy w obrębie tych zagadnień. Niezwykle istotnym zadaniem dla nauczycieli religii jest edukacja w tym zakresie.

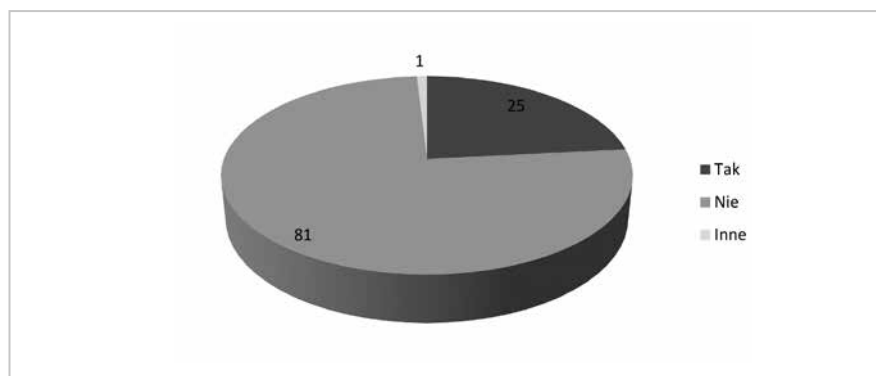
Rodzice i środowisko społeczne

Ostatnią grupą problemów badawczych są te związane z dialogiem pomiędzy nauczycielem i rodzicem. Pierwszy problem badawczy: *Czy nauczyciel religii i rodzice współpracują podczas przeżywania przez dziecko śmierci i żaloby?* Związany jest on z następującymi pytaniami nr: 16, 17, 18, 19. Jest to przedstawione w Tabeli nr 5.

Tabela nr 5: Trzecia grupa problemów badawczych dotycząca współpracy nauczycieli religii i rodziców dzieci przeżywających śmierć i żałobę

	Problemy badawcze	Nr pytania w ankiecie	Hipoteza
1.	Czy nauczyciel religii i rodzice współpracują podczas przeżywania przez dzieci śmierci i żałoby?	16, 17, 18, 19	Nauczyciel religii i rodzice współpracują podczas przeżywania przez dziecko śmierci i żałoby
2.	Czy wiara rodzica pomogła dziecku w przeżywaniu śmierci i żałoby?	15	Wiara rodzica pomogła dziecku w przeżywaniu śmierci i żałoby

Pytanie nr 16 brzmi: „Czy rodzic dziecka doświadczanego śmiercią i żałobą szukał u Pana/Pani pomocy?”. Wyniki obrazuje Wykres nr 15.

Wykres nr 15: Udział odpowiedzi nauczycieli religii na pytanie, czy rodzic dziecka doświadczanego śmiercią i żałobą szukał pomocy u katechety

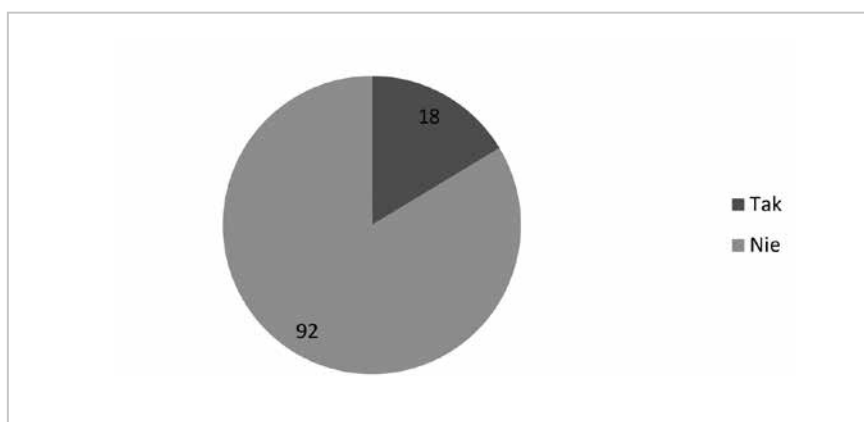
Zdecydowana większość katechetów odpowiedziała przecząco. Zaledwie 25 katechetów spotkało się z prośbą o pomoc ze strony rodzica w sytuacji śmierci i żałoby u dziecka. Pośród innych odpowiedzi znalazło się stwierdzenie „czasami”, pięć osób nie udzieliło odpowiedzi.

Pytanie nr 17 odnosiło się do specjalistów, jakich katecheta wskazałby dla dziecka przeżywającego śmierć i żałobę w rozmowie z rodzicami. Odpowiedzi umieszczono w Tabeli nr 6. Nauczyciele religii najczęściej wskazywali kolejno na psychologa, kapłana i pedagoga szkolnego. Zaledwie kilku katechetów wymieniło: katechetę, Jezusa Chrystusa, osobę bliską z rodziny, psychiatrę i wychowawcę szkolnego.

Tabela nr 6: Specjaliści wskazani przez nauczycieli religii rodzicom dzieci doświadczających śmierci i żałoby

Specjalista	Liczba odpowiedzi
psycholog	59
kapłan	39
pedagog szkolny	23
katecheta	6
Jezus Chrystus	4
osoba bliska z rodziny: rodzic, dziadek i babcia – osoba, która przeżyła śmierć bliskiego	3
psychiatra	2
wychowawca	2
wierzący terapeuta	1
siostra zakonna	1
Fundacja Solus Homini	1
psychoterapeuta	1
inny rodzic doświadczony śmiercią	1
rówieśnik będący w podobnej sytuacji życiowej	1

W pytaniu nr 18 katecheci mieli za zadanie odpowiedzieć, czy rodzice zwracają się do nich z pytaniami dotyczącymi śmierci i żałoby. Wyniki opisuje Wykres nr 16.

Wykres nr 16: Udział odpowiedzi na pytanie, czy rodzice zwracają się do katechety z pytaniami w kwestii przeżywania przez ich dziecko śmierci i żałoby

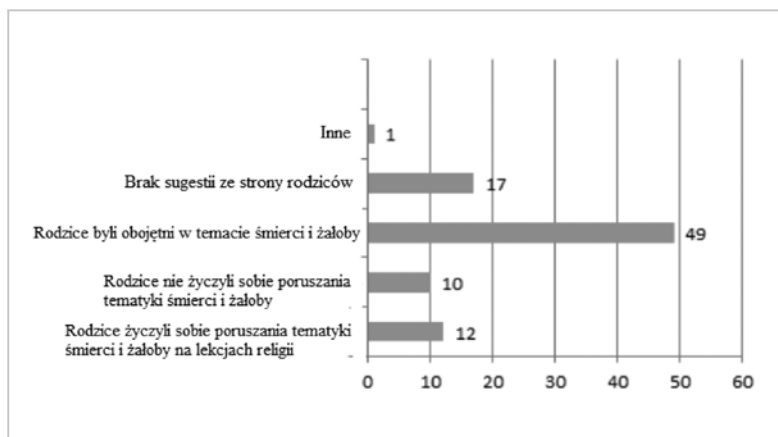
Zdecydowana większość katechetów podała, że rodzice nie szukają u nich pomocy w kwestii dziecka dotkniętego śmiercią i żałobą. Zaledwie 18 katechetów potwierdziło pytania ze strony rodziców. Pytania te ukazuje Tabela nr 7.

Tabela nr 7: Pytania rodziców dzieci przeżywających śmierć i żałobę do katechety

Pytania rodziców do katechety	Liczba pytań
Jak pomóc dziecku po stracie bliskiego?	2
Czy Bóg jest dobry i sprawiedliwy?	1
Dlaczego Pan Bóg na to pozwolił?	1
Czy zobaczymy się ze zmarłym w niebie?	1
Czy zmarłe dzieci dorastają w niebie?	1
Jak przeżyć żałobę?	1
Jak pomóc bliskim w żałobie?	1
Jak pogodzić smutek i nadzieję dzieci?	1
W jaki sposób pomóc zmarłym?	1
Czy istnieje życie po śmierci?	1
Jak poinformować dziecko, że mama nie żyje?	1
Jak wytłumaczyć śmierć mamy?	1
Czy rozmawiała Pani na lekcji o śmierci?	1
Co będzie po śmierci?	1
Czy istnieje niebo i piekło?	1

Pytania w tabeli obrazują, w jak dużym stopniu sami rodzice potrzebują wsparcia po stracie bliskiej osoby, ale także wątpliwości, w jaki sposób wesprzeć swoje dziecko w żałobie. Niestety niewielu rodziców zwróciło się do katechety z pytaniami. Nasuwa się tu wniosek, by katecheta wyszedł z inicjatywą pomocy rodzicom będącym w takiej sytuacji.

Pytanie nr 19 dotyczy sugestii ze strony rodziców dotyczących pracy nauczyciela w kwestii śmierci i żałoby. Zobrazowano to na Wykresie nr 17.

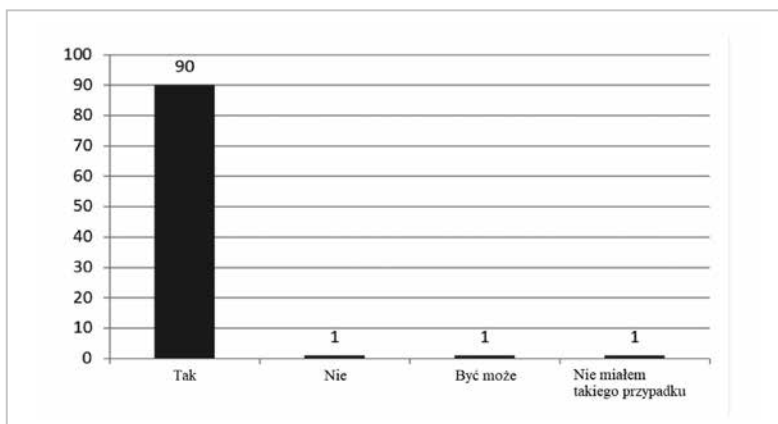

Wykres nr 17: Sugestie ze strony rodziców wobec pracy nauczyciela religii podejmującego temat śmierci na katechezie

Zdecydowana większość ankietowanych podała, że rodzice byli obojętni wobec podejmowania przez nauczyciela religii tematyki śmierci i żałoby. Siedemnaścioro katechetów spotkało się z brakiem sugestii od rodziców wobec katechezy, dziesięcioro spotkało się z sugestią, by nie poruszać tej tematyki, a 12 potwierdziło, że rodzice życzą sobie poruszania tej tematyki. W kategorii *inne* jedna osoba podała, że dziecko nie uczęszczało na lekcje religii na początku listopada.

Podsumowując, nie potwierdziła się hipoteza postawiona na początku pracy. Okazało się bowiem, że **nauczyciele religii i rodzice dzieci przeżywających śmierć i żałobę nie współpracują ze sobą albo współpracują w małym zakresie**. Jest tu miejsce na szerokie pole do działań, jednak muszą one być podjęte z obu stron, zarówno ze strony katechetów, jak i rodziców.

Pytanie nr 15 dotyczy opinii, czy zdaniem katechety wiara rodzica miała znaczenie w procesie wsparcia dziecka podczas przeżywania przez nie śmierci i żałoby. Odpowiedzi katechetów ukazano na Wykresie nr 18. Zdecydowana większość nauczycieli religii uważa, że wiara rodzica ma znaczenie w procesie wsparcia dziecka podczas przeżywania przez nie śmierci i żałoby.

Wykres nr 18: Udział odpowiedzi na pytanie, czy wiara rodziców ma znaczenie w procesie wsparcia dziecka podczas przeżywania śmierci i żałoby zdaniem katechetów

Jeden katecheta uważał, że wiara nie ma znaczenia w tej kwestii, jeden stwierdził wątpliwość, podając odpowiedź „być może” oraz jeden przyznał, że nie spotkał się z takim przypadkiem. Badanie to potwierdza hipotezę założoną na początku pracy: **wiara rodzica pomaga dziecku w przeżywaniu śmierci i żałoby**. W odpowiedziach twierdzących pojawiały się sformułowania:

- wspólna modlitwa w kościele, na cmentarzu ma ogromne znaczenie
- śmierć jest nadal tematem tabu, nawet w rodzinach wierzących
- dzieci z rodzin wierzących ufają w wymiar nieba
- pewność wypływająca z wiary wzmacnia, daje poczucie bezpieczeństwa
- rodzice wierzący wspierają swoje dziecko
- z wiarą łatwiej wytłumaczyć tę tematykę dziecku.

Potwierdziła się więc wcześniejsza hipoteza, że **wiara rodzica pomaga dziecku w przeżywaniu śmierci i żałoby**.

Ankieta zakończona jest pytaniem: „Czy nasunęły się Państwu inne pytania związane z tą tematyką?”. Jeden z komentarzy odniósł się do kwestii poruszania tematyki śmierci wśród dzieci przedszkolnych i wczesnoszkolnych. Nauczyciel zwrócił uwagę, że dzieci chcą rozmawiać na ten temat, ale w domu rodzice uważają go za tabu oraz nie potrafią odpowiedzieć dzieciom na zadawane przez nie pytania. Katechетка wspomina, że została oskarżona przez rodziców o straszenie dzieci, mimo że dzieci chętnie podejmowały tę tematykę. Kolejny komentarz podkreślił rolę towarzyszenia i wysłuchania dziecka w żałobie. Inny nauczyciel zauważył wzrost zainteresowania tą tematyką w szkole ponadpodstawowej. Jeden z katechetów zwrócił uwagę, że ta tematyka nie jest w ogóle obecna w podręcznikach.

Kolejny komentarz odniósł się do istotnej sprawy, jaką jest dostosowanie metody pracy do dziecka, ale także współpraca z innymi nauczycielami, którzy także pracują z dzieckiem. Jeden z katechetów wyraził swoje zdanie, iż temat zmartwychwstania wśród uczniów nie zawsze jest tematem ważnym, według niego współczesny nastolatek nie myśli o śmierci.

Podsumowanie

Celem poznawczym niniejszego artykułu było określenie, czy dzieci, uczniowie szkół podstawowych radzą sobie obecnie z zagadnieniem śmierci i żałoby. Wnioski z przeprowadzonych badań wśród nauczycieli religii z diecezji bydgoskiej pozwoliły na analizę badawczą. Ukazała ona, iż dzieci radzą sobie w większości w sposób dobry, ale nie wyklucza to potrzeby podejmowania tej tematyki w środowisku katechetów.

Spśród sześciu badanych hipotez szczegółowych potwierdziły się następujące:

- Nauczyciel religii korzysta z wielu form wsparcia dziecka po utracie bliskiej osoby.
- Nauczyciel religii towarzyszy dziecku po utracie bliskiej osoby.
- Dzieci są zainteresowane tematyką śmierci podczas lekcji religii.
- Wiara rodzica pomaga dziecku w przeżywaniu śmierci i żałoby.

Nie udało się potwierdzić hipotezy głoszącej, iż dziecko źle reaguje na utratę bliskiej osoby, a także tezy o tym, że nauczyciel religii i rodzice współpracują podczas przeżywania przez dziecko śmierci i żałoby, co staje się dużym polem do działania dla nauczycieli religii.

Praca stanowi pomoc dla nauczycieli religii, którzy spotykają się na co dzień z problemem straty i żałoby u swoich uczniów. Poprzez analizę odpowiedzi na pytania z ankiety ukazano potrzebę towarzyszenia dziecku poprzez korzystanie z wielu form wsparcia dziecka po stracie i w trakcie żałoby, przekazując mu rzetelną wiedzę na tematy ostateczne człowieka, jednocześnie współpracując z rodzicami oraz wieloma specjalistami.

Niestety z uwagi na epidemię SARS-CoV-2 i panującą kwarantannę nie udało się zbadać wszystkich nauczycieli z diecezji bydgoskiej.

Należy stwierdzić, że artykuł ten nie wyczerpuje tematu. Należałoby w dalszej części badań zająć się ściśle dzieckiem lub osobą dorosłą, która przeżyła śmierć bliskiego w dzieciństwie, by przekonać się bezpośrednio, jakie wówczas pojawiają się potrzeby, czego należy unikać w stosunku do młodej osoby będącej w tak trudnej sytuacji życiowej.

Kwestia śmierci poruszona w niniejszej pracy skłania do pochylenia się nad tajemnicą życia, ale także nieskończonym miłosierdziem Bożym.

Summary

The purpose of this article is to present the results of ongoing empirical research, describing the state of coping of elementary school-aged students with the experience of death of loved ones and experiencing the time of bereavement. The practical goal is also to reflect on how a religion teacher should act to facilitate a young person's passage through this difficult stage in life. The article discusses the following research areas: dialogue between teacher and student, educational activities of the religion teacher, and support in the form of teacher-parent dialogue. The researches analyzed indicate that children mostly cope well with the experience of death, loss and bereavement, with the effective support and accompaniment of religious teachers, who repeatedly reveal the phenomenon of children's keen interest in the topic of death during religious lessons, as well as the important role of the parent's faith, which helps the child experience death and bereavement.